

The commonalities of the themes of Dara Shokoh poems with Quranic and Narrative teachings

Ehsan Dabbagh¹ | Mohammad Reza Rezvantab²

1. Corresponding Author: Assistant Professor, Department of Islamic Education, Islamic Azad University of Central Tehran Branch, Tehran, Iran, Email: e.dabbagh@iauctb.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Jurisprudence and Fundamentals of Law, Faculty of Theology and Islamic Studies, University of Tehran, Tehran, Iran

Article history: Received 22 March 2021;

Received in revised form 19 September 2021;

Accepted 6 October 2021

Abstract

Mohammad Dara Shokoh is one of the wonders of India and has a unique personality in the world. What has led to the eternal life and survival of Dara Shokoh is his literary and mystical writings. One of his works, his collection of poems called The Great Elixir, consists of 216 lyric poems and 148 quatrains. In this study, by examining all the poems of his poetry court, it was found that his poems have no earthly lyricism and, above all, contain mystical and heavenly themes, in mysticism, too, the theory of the unity of existence can be seen in it. Also, about 55 selected verses from his poetry collection, the themes of which had more in common with Quranic teachings and narration, were selected and classified into the following three categories: "Beliefs (monotheism and divine attributes; prophecy)", "Worship and conduct" and "Sermons and Ethics" then brief points were presented under each title. As a result, the content of most of his poems is in line with the teachings of the Qur'an and Hadith, and the convergence of his menus with Islamic teachings is quite visible, and of course in some cases his poems are criticized.

Keywords: Dara Shokoh, Monotheism, Ethics, Islamic teachings, poems.

1. Introduction

In the literary texts of the two ancient cultures of Iran and India, many writers have turned to composing poems with moral and mystical themes, the themes of which have many commonalities and indicate a single source of water and a rich source. The study of the moral heritage of Islamic sources reveals the fact that writers, by promoting moral themes, have taken their beliefs from Islamic texts and adapted their poems to these themes. This correlation is clearly seen in the literary guarantees and allusions of their poems. Muhammad Dara Shikoh, one of the wonders of India, has a unique personality in the world and was one of the most learned princes of the Timurid period, who made a great effort to unite and approximate the concepts of Islamic and Hindu mysticism by writing and translating many books. What has led to the eternal life and survival of Dara Shikoh is his literary and mystical writings. One of his works is his collection of Persian poems called Elixir Azam, consisting of 216 lyric poems and 148 quatrains. He has done a thorough study of Persian literature and has a deep acquaintance with ancient Persian poetry. Evidence of this statement is that the poems of ancient poets such as Sanai, Nezami and Attar can be found in abundance in his poems. Khosravi, Khaghani, Saadi, Hafez, Iraqi, Roman, Abu Saeed, etc. have influenced him. His special attachment was to mystical poetry. (Dara Shikoh, 1364: 40) Since showing the commonalities of the two lands of Iran and India and their convergence in the field of mystical and spiritual issues, has a significant effect on the unity and rapprochement of religions and the formation of hearts and can lead to the promotion and application of more enlightened teachings of Islam and the essence of the content of

Dara Shikoh poems is also mystical and religious content, It is necessary to make the degree of closeness and commonality of the content of Dara Shikoh poems with verses and hadiths, which are the two pillars of Islamic sources, and this research also pursues the same goal. In this article, the common points of Mohammad Dara Shikoh's poems with Quranic teachings and narration are represented and, in this regard, the prominent questions of the research are:

- 1- What are the themes and themes of Dara Shikoh poems?
- 2- What is the thinking of most of Dara Shikoh's poems and what is the most comprehensive subject in his poems?
- 3- What is the commonality of the themes of Dara Shikoh poems with the teachings of Quran and Hadith?

1.1. Detailed Research Method

For this research, first all the poems of Dara Shikoh Divan were studied and then with the approach of extracting and showing the commonalities of the meanings of his poems with the themes of Islamic sources including Quranic teachings and narration by descriptive-analytical method, all the poems of his Divan were studied. 43 verses selected from his collection of poems in a way that includes all its subjects are classified and measured in three categories: "beliefs (monotheism and divine attributes; prophecy)", "worship and conduct" and "sermons and ethics" with the Qur'an and Hadiths were placed.

2. Discussion

Beliefs (monotheism and divine attributes; prophecy)

God is everywhere

The most important theme in Dara Shikoh's poems is related to monotheism and divine attributes. For example, he refers to the presence of God everywhere and that we are all in the presence of God as follows:

Everywhere (you turn), there is the face of God in front of you, so why do you ignore the truth? (lyric13)

In several of his poems, such as the above poem, Dara Shikoh has used the technique of guaranteeing, especially guaranteeing the Qur'an, which shows his knowledge of Qur'anic verses. In the above poem, the Qur'anic phrase "the face of God" is a Qur'anic guarantee and is appropriate to the following verse:

And to Allah belong the East and The West] thus the whole directions of the universe [; so, wherever you, turn your faces, there is The Presence of Allah. Verily, Allah is The Knowing Space-Expander (Al-Baqarah: 115)

The permanent living of the prophets and saints

Death is forbidden for the saints of God, because it is narrated in the hadith that they do not die. (Lyric 106)

The above poem carries the message that the saints of God do not die in fact, which has a direct hint and reference to this prophetic hadith: The divine prophets (who are the supreme saints of God) do not die, but are transferred from one house to another. (Majlisi, 1403 AH, J 6: 207)

Worship and conduct

Inability to give thanks to God

The grace that he (God) bestowed on this worthless servant of his, cannot be thanked by tongues. (lyric7)

The content of the above poem is similar to this prayer of Imam Zayn al-Abidin (AS) in the prayers of the thankful about the inability to give thanks and praise to God for the greatness of His blessings: O, Allah! My gratitude for the greatness of your blessings is small...And the abundance of your gifts made me helpless to count the praise...So your blessings are abundant (in such a way that) my tongue is incapable of counting them... (Majlisi, 1403 AH, J 91: 146)

Sermons and ethics

The condemnation of greed

All these calamities arise from greed, and the more greed you have in the world, the more your suffering will be. (Quartet 90)

In this poem, one of the moral vices, namely greed, is mentioned and it is considered as a reason for increasing hardship. In religious narrations, greed is also stated as a reason for deprivation of comfort, which results in creating hardship for the greedy person. Imam Sadeh (AS) said: Greedy is deprived of two qualities and as a result two qualities will always be with him: he is deprived of contentment and as a result he has lost comfort (he suffers), he is deprived of being satisfied and as a result, he has lost certainty. (Majlisi, 1403 AH, J 70: 161)

3. Conclusion

- 1- Dara Shikoh poems have various subjects and they can be considered as five parts: beliefs (monotheism and divine attributes; prophecy); Worship and conduct; Sermons and ethics; Praise people; Praise some places.
- 2- The study of Dara Shikoh Divan shows that most of his poems are based on Sufi thought, especially the unity of existence, and they contain the spirit of Sufism (according to Qaderi method). His poetic feelings are mostly enlightened and reach the highest level of unity, and the most pervasive subject of his poems is the issue of divine monotheism.
- 3- By comparing the themes of about 43 verses of Dara Shikoh poems with the Holy Quran and narrations in this article, it was concluded that the content of most of his poems is in line with the teachings of the Quran and Hadith, although some of his poems are also criticized.

4. References

Holy Quran

- Ali Jafari, Hossein and Dehghani Zadeh, Mohammad Reza. (2019). **Biography, Thought and Works of Mohammad Dara Shikoh**, Tehran: Wisdom and Mysticism (Electronic version).
- Ayachi, Muhammad ibn Masoud. (1960). **Tafsir al-Ayachi**, (corrected: Hashem Rasouli Mahalati), Tehran: Scientific Press.
- Dara Shikoh, Mohammad. (1985). **Dara Shikoh Divan**, Persian introduction and correction: Mohammad Hossein Heydarian, Mashhad: Navid.
- Fahim Nia, Muhammad Husayn. (2010). **Buildings and Concepts of Islamic Ethics in the Qur'an**, Qom: Bostan Book.
- Ghorashi, Sayyid Ali Akbar. (1998). **Tafsir Ahsan Al-Hadith**, Tehran: Be'that Foundation.
- Hassani, Ataullah. (2018). Mystical Love in Dara Shikoh Works, An Ancient Model for the New World, **Scientific-Research Journal of Islamic History Studies**, 10(37): 45-64.
- Humayi, Jalaluddin. (1991). **Arts of Balaghat and Literary Industries**, Tehran: Homa.
- Ibn Tawus, Sayyed Ali ibn Musa. (1988). **Iqbal al-A'mal**, Tehran: Islamic Library.
- Ibn Tawus, Sayyed Ali ibn Musa. (1990). **Mohaj al-Dawaat wa Manhaj al-Ibadat**, Qom: Dar al-Zakhair.
- Javadi Amoli, Abdullah. (2009). **Tafsir Tasnim** (Researcher: Ali Islami), Qom: Isra '.
- Kafami, Ibrahim Ibn Ali Ameli. (1984). **Al-Misbah Al-Kafami (janat al'aman alwaqia)**, Qom: Dar Al-Radhi (Zahedi).
- Koleyni, Muhammad ibn Yaqoub. (1986). **al-Kafi**, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Majlesi, Muhammad Baqir. (1982). **Bihar Al-Anwar Al-Jami'a Ledurar Akhbar Aemmah Athar**, Beirut: dar 'iihya' alturath alearabii.
- Makarim Shirazi, Nasser. (1994). **translation of the Qur'an**, Qom: dar alquran alkrim (Islamic History and Knowledge Study institution).
- Makarim Shirazi, Nasser. (1995). **Tafsir Namouna**, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Meibodi, Hussein bin Moin Al-Din. (1990). **Diwan of the Commander of the Faithful (pbuh)**, (Translator and Corrector: Mustafa Zamani), Qom: Dar Neda Al-Islam Publishing.
- Mufid, Muhammad bin Muhammad. (1992). **Al-Muqnea'**, Qom: Kangarh Jahani Hazara Sheikh Mufid.
- Muttaki Hindi, Ali bin Hussam. (1980). **kanz aleumaal fi sunan aliaqwal w aliafeal**, (Investigated by: Bakri Hayani and Safwat Al-Saqqa), Beirut: Al-Resala Foundation.
- Sayyid Razi, Muhammad ibn Husayn. (1993). **Nahj al-Balaghah**, (corrected: Sobhi Saleh), Qom: Hijrat.
- Shaygan, Dariush. (2013). **Hinduism and Islamic mysticism (based on the Majmaa al-Bahrain of Dara Shikoh)**, translated by Jamshid Arjmand, Tehran: Farzan Rooz.

- Soleimani Ashtiani, Mahdi and Drayati, Mohammad Hussein. (2008). **Collection of treatises in the explanation of hadiths from Kafi**, Qom: Dar al-Hadith.
- Tabarsi, Fadl Ibn Hassan. (1993). **majmae albayan lieulum alquran**, Tehran: Nasser Khosrow.
- Tabatabai, Sayyed Mohammad Hussein. (1996). **Al-Mizan in the interpretation of the Qur'an**, published by the Office of Islamic Publications of the Society of Teachers of the Seminary, Qom.
- Tamimi Amedi, Abd al-Wahd bin Muhammad. (1989). **Ghorar al-Hekam wa Dorar al-Kalem**, (Researcher: Sayyid Mahdi Raja'i), Qom: Dar al-Kitab al-Islami.
- Tusi, Muhammad ibn Hassan. (1990). **Misbah almotahajjid w silah almotaebbed**, the foundation of Shiite jurisprudence, Beirut.

Cite this article Dabbagh, Ehsan., Rezvantalab, Mohammad Reza. (2023). The commonalities of the themes of Dara Shokoh poems with Quranic and Narrative teachings. *Journal of Subcontinent Researches*, 15(44), 145-162. DOI: [10.22111/JSR.2021.37900.2155](https://doi.org/10.22111/JSR.2021.37900.2155)

مشترکات مضامین اشعار داراشکوه با آموزه‌های قرآنی و روایی

احسان دباغ^۱ | محمدرضا رضوان طلب^۲

۱. نویسنده مسئول: استادیار گروه معارف دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، تهران، ایران، ایمیل: e.dabbagh@iauctb.ac.ir

۲. دانشیار گروه فقه و مبانی حقوق دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران

چکیده

محمد داراشکوه یکی از عجایب هند، دارای شخصیتی کم‌نظیر در جهان و از دانشمندترین شاهزادگان دوره تیموری بوده است که از طریق تألیف و ترجمه کتاب‌های بسیاری، تلاش گسترده‌ای برای وحدت و تقریب مفاهیم عرفان اسلامی و هندو انجام داد. آنچه موجب حیات جاوید و بقای نام داراشکوه شده، نوشته‌های ادبی و عرفانی اوست. یکی از آثار وی، دیوان اشعار فارسی او به نام اکسیر اعظم، مشتمل بر ۲۱۶ غزل و ۱۴۸ رباعی است. در این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی و با بررسی کلیه شعرهای دیوان او مشخص شد که اشعار او فاقد تغزلات زمینی است و بیش از هر چیز، مضامین عرفانی و آسمانی را دربرداشته است و در عرفان نیز بیشتر نظریه وحدت وجود در آن به چشم می‌خورد. همچنین گلچینی از دیوان اشعار او که مشتمل بر تمامی موضوعات مذکور در سروده‌های اوست، برگزیده و در سه دسته «اعتقادات (توحید و صفات الهی؛ نبوت)»، «عبادت و سیر و سلوک» و «مواعظ و اخلاق» طبقه‌بندی و بررسی شد. نتیجه آنکه، مضمون اکثر اشعار او همسو با آموزه‌های قرآن و حدیث است و همگرایی منویات او با معارف اسلامی کاملاً قابل مشاهده است. البته در مواردی نیز به اشعار وی نقدهایی وارد می‌شود.

واژه‌های کلیدی: داراشکوه، توحید، اخلاق، معارف اسلامی، اشعار

۱- مقدمه

محمد داراشکوه (۱۰۲۴-۱۰۶۹ق) از شخصیت‌های دانشمند مسلمان و عارفان بزرگ پارسی‌گوی هند، فرزند ارشد شاه جهان، پنجمین پادشاه سلسله گورکانی هند و مادری ایرانی به نام ممتاز محل یا ارجمند بانو است که در عرفان، فلسفه، شعر، ترجمه و... مؤلف بزرگی در دوران خود بوده است. می‌توان او را محقق و پژوهشگر تیزبین و سختکوش دنیای تصوف و عرفان هندی و اسلامی نامید که به دنبال یافتن یک زبان عرفانی مشترک بین اسلام و هندوئیسم بود. مذهب وی حنفی و از صوفیان سلسله قادریه بود و او را قطب وقت می‌دانستند. او سعی داشت با تکیه بر نظریه وحدت وجود و مطالعه آثار هندووی، بین دین اسلام و آیین هندو تطبیق ایجاد کند. از دیدگاه محققان، وی مانند ابوریحان بیرونی در شمار پیشروان عرفان تطبیقی هندووی اسلامی است و براساس شواهد تاریخی و علمی می‌توان وی را پیشگام معرفی فلسفه هندو به جهان اسلام و سپس

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۵، شماره ۴۴، ۱۴۰۲، صص ۱۴۵-۱۶۲.

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۴

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۰/۰۶/۲۸

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۱/۲

استناد: دباغ، احسان؛ رضوان طلب، محمدرضا. (۱۴۰۲). مشترکات مضامین اشعار داراشکوه با آموزه‌های قرآنی و روایی. *مطالعات شبه‌قاره*، ۱۵(۴۴)، ۱۴۵-۱۶۲.

DOI: 10.22111/JSR.2021.37900.2155

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© نویسندگان

غرب دانست. داراشکوه، سه برادر به نام‌های اورنگ‌زیب (عالم‌گیر)، محمدشجاع، مرادبخش و چهار خواهر داشت. او در اشعارش، تخلص قادری را برگزید و پدرش، وی را «شاه بلند اقبال» نامید. افکار داراشکوه با مخالفت عارفان نقشبندیه روبه‌رو شد. داراشکوه علی‌رغم بی‌میلی به تعینات دنیوی به دلیل لیاقت‌های علمی و معنوی، ولی عهد بلافاصله یا وارث قانونی پادشاه (پدرش شاه جهان) منصوب شد و مورد علاقه پدر و مادرش بود؛ اما بعد از بیماری پدرش در سپتامبر ۱۶۵۷م توسط برادر کوچک‌ترش شاهزاده محی‌الدین ملقب به اورنگ‌زیب در چند جنگ به‌سختی شکست خورد و در نهایت در ۳۰ اوت ۱۶۵۹م در مقبره جدش همایون دفن شد (شایگان، ۱۳۹۲: ۱۰-۱۲؛ علی‌جعفری، ۱۳۹۸: ۲ و ۵؛ حسنی، ۱۳۹۷: ۴۸). آثار داراشکوه به زبان فارسی است و آن‌ها را می‌توان به دو دسته تقسیم کرد:

۱) آثاری که حاصل مطالعات او در عرفان اسلامی است؛ مانند: سفینه‌الاولیاء، سکینه‌الاولیاء، رساله حق‌نما، حسنات‌العارفین، دیوان اشعار (اکسیر اعظم).

۲) آثاری که در آن‌ها با مطالعات هندویی به تطبیق اسلام و آیین هندو پرداخته است؛ مانند: مجمع‌البحرین، ترجمه جوک بشست، سر اکبر (ترجمه اوپانیشادها)، اُپنکَهت مُندک، نادرانکات (مکالمه بابالعل و داراشکوه) و... (علی‌جعفری، ۱۳۹۸: ۳). داراشکوه به زبان قدیم هند یعنی سانسکریت آشنا بوده است و کتب «وپانیشاد» را از این زبان به زبان فارسی و با نام «سر الاسرار» یا «سر اکبر» ترجمه کرده است (شایگان، ۱۳۹۲: ۱۵).

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات تحقیق

در متون ادبی دو فرهنگ کهن ایران و هند، ادیبان بسیاری به سرودن شعر با مضامین اخلاقی و عرفانی روی آورده‌اند که مضامین آن‌ها اشتراکات زیادی دارد و حکایت از آبخوری واحد و سرچشمه‌ای غنی دارد. مطالعه در میراث اخلاقی منابع اسلامی، این حقیقت را آشکار می‌سازد که ادیبانی با کارکرد ترویج مضامین اخلاقی باورهای خود را از متون اسلامی گرفته و اشعار خود را با این مضامین تطبیق داده‌اند. این همبستگی به‌وضوح در تضمین‌ها و تلمیحات ادبی اشعار آنان دیده می‌شود. در ادامه مقاله، نقاط مشترک سروده‌های داراشکوه با آموزه‌های قرآنی و روایی نمایانده می‌شود و در همین راستا، سؤالات برجسته تحقیق عبارت‌اند از:

۱. اشعار داراشکوه در دیوان او مشتمل بر چه مضامین و موضوعاتی است؟
۲. غالب اشعار داراشکوه براساس چه تفکری است و فراگیرترین موضوع در اشعار وی کدام است؟
۳. اشتراک مضامین اشعار داراشکوه با آموزه‌های قرآن و حدیث چقدر است؟

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

داراشکوه مطالعه کاملی در ادبیات فارسی انجام داده و با شعر قدیم فارسی آشنایی عمیق داشته است. گواه بر این گفتار آنست که از اشعار شاعران قدیم مانند سنایی، نظامی، عطار در تصنیف‌های شعریش به‌وفور یافت می‌شود. خسروی، خاقانی، سعدی، حافظ، عراقی، رومی، ابوسعید و... بر وی تأثیر داشته‌اند. دل‌بستگی خاص وی به شعر عرفانی بود. شعر ملاشاه بدخشانی در اشعار او زیاد تجلی کرده و وی هم روش و هم جوهر مطلب را از ملاشاه به امانت گرفته است (داراشکوه، ۱۳۶۴: ۴۰). از آنجا که نمایانند اشتراکات دو سرزمین ایران و هند و همگرایی آن دو در زمینه مسائل عرفانی و معنوی، در زمینه وحدت و تقریب ادیان و تألیف قلوب، اثری بسزا دارد و می‌تواند سبب ترویج و به‌کارگیری بیش از پیش تعالیم نورانی اسلام شود و جان‌مایه محتوای اشعار داراشکوه نیز مطالب عرفانی و دینی است، ضرورت دارد که میزان قرب و اشتراکات محتوای اشعار داراشکوه با آیات و احادیث که دو رکن منابع اسلامی هستند صورت گیرد و این پژوهش نیز همین هدف را دنبال می‌کند.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

برای این پژوهش ابتدا کلیه اشعار دیوان داراشکوه مورد مطالعه قرار گرفت و سپس با رویکرد استخراج و نمایاندن میزان اشتراکات مفاهیم اشعار او با مضامین منابع اسلامی اعم از آموزه‌های قرآنی و روایی با روش توصیفی-تحلیلی، حدود ۴۳ بیت منتخب از دیوان اشعار او به نحوی که شامل همه موضوعاتش باشد، مورد بررسی و سنجش با قرآن و احادیث قرار گرفت و در همین راستا از آیات قرآن، احادیث مندرج در جوامع حدیثی و نظرات تفسیری متنوع استفاده شد.

۱-۴- پیشینه تحقیق

درباره زندگی‌نامه و آثار داراشکوه (اعم از ترجمه و تصحیح آن‌ها) تحقیقاتی انجام شده است که به‌عنوان نمونه برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

علی جعفری، حسین؛ دهقانی‌زاده، محمدرضا، زندگی‌نامه، اندیشه و آثار محمد داراشکوه، تهران: حکمت و عرفان، ۱۳۹۸.
حسنی، عطاءالله، عشق متصوفانه در آثار داراشکوه، الگویی کهن برای دنیای نوین، مجله علمی-پژوهشی مطالعات تاریخ اسلام، سال دهم، شماره ۳۷، تابستان ۱۳۹۷.

حسینی، مریم؛ روستایی‌راد، الهام، ضرورت تصحیح مجدد حسنات‌العارفین داراشکوه، پژوهشنامه نسخه‌شناسی متون نظم و نثر فارسی، شماره ۴، تابستان ۱۳۹۶.

جهانی، روشنگر، داراشکوه و اندیشه وحدت ادیان، مجله اطلاعات حکمت و معرفت، سال ششم، شماره ۵، شهریور ۱۳۹۰.
درباره اشتراکات دیوان اشعار داراشکوه با آموزه‌های قرآن کریم و روایات اسلامی، اثری یافت نشد.

۲- تقسیم‌بندی موضوعی و بررسی اشعار داراشکوه

با بررسی کلیه اشعار دیوان داراشکوه که مشتمل بر ۲۱۶ غزل و ۱۴۸ رباعی است، می‌توان گفت که هر یک از اشعار او در یکی از دسته‌های زیر می‌گنجد:

۱- اعتقادات شامل دو قسمت: توحید و صفات الهی؛ نبوت؛

۲- عبادت و سیر و سلوک؛

۳- مواعظ و اخلاق؛

۴- مدح افراد: عبدالقادر گیلانی، بهاءالدین نقشبند، میان میر و ملاشاه بدخشانی از جمله پیرانی هستند که داراشکوه از ایشان در اشعارش نام برده و به ستایش آنان پرداخته است (ن.ک: داراشکوه، ۱۳۶۴: ۱۰۶-۱۰۸، ۱۱۱، ۱۱۴-۱۱۵، ۱۴۸-۱۴۶).

۵- ستودن برخی مکان‌ها مانند لاهور، پنجاب و کشمیر یعنی جاهایی که داراشکوه بیشترین وقت خود را به مصاحبت با صوفیان گذرانده است:

خدا پَنجاب را معمور دارد   به خاک اولیاء منظرور دارد

بود آباد دایم شهر لاهور   و با و قحط ازینجا دور دارد

همیشه اولیاء خیزد ازین ملک   خدا این قوم را منصور دارد

(داراشکوه، ۱۳۶۴: ۱۰۶-۱۰۷)^۱

دقت در میزان فراوانی هر یک از موضوعات پنج‌گانه بالا در اشعار داراشکوه مشخص کرد که بیشترین فراوانی را سه موضوع اول دارد و از میان آن‌ها نیز توحید و وحدت وجود به مثابه محور و روح مشترک اشعار وی است. در ادامه مقاله،

۱. همچنین در غزل ۳۴ به مدح کشمیر و در غزل ۴۱ به مدح لاهور پرداخته است.

ابیاتی منتخب از دیوان اشعار او در سه دسته «اعتقادات (توحید و صفات الهی؛ نبوت)»، «عبادت و سیر و سلوک» و «مواعظ و اخلاق» طبقه‌بندی و پس از ذکر آیه یا روایتی که شعر با آن تناسب و اشتراک دارد، نکات مختصری ذیل هر عنوان مطرح می‌شود. عناوین فرعی مذکور، ذیل سه عنوان اصلی بالا، براساس مضمون اشعار و آیات و روایات انتخاب شده است.

۲-۱- اعتقادات

۲-۱-۱- توحید و صفات الهی

بیشترین مضمون در اشعار داراشکوه مربوط به توحید و صفات الهی است^۱ که در اینجا به چند مورد اشاره می‌شود:

۲-۱-۱-۲- همه‌جا بودن خدا

تمام اشعار زیر به حضور خداوند در همه جا و اینکه همه در محضر خداییم اشاره دارد:

چشم پوشیده‌ای ز حق تو چرا؟ غزل ۱۳	روبه‌رویست تمام وجهه الله
خواه اندر خفا و خواه شهود غزل ۶۴	نیست چیزی به جز خدا موجود
کوری تو چرا به خویش تجویز کنی باید که نظر به سوی خود نیز کنی رباعی ۱۴۴	او در نظر است رو به هر چیز کنی حق گفت چو اینما تولوا با تو

داراشکوه در چندین مورد مانند اشعار بالا، از فن تضمین^۲ به‌خصوص تضمین از قرآن استفاده کرده است که نشان‌دهنده آگاهی او از آیات قرآنی است. عبارات قرآنی «وجه الله» و «اینما تولوا» تضمین قرآنی است و این ابیات متناسب با آیات و روایات زیر است:

❖ «هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَمَا كُنْتُمْ...» (حدید: ۴) است. معیت طرح‌شده در این آیه همان معیت قیومیّه مطلق است که همه کس و همه چیز را زیر پوشش دارد (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۴۶۳).

❖ «وَلِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ فَأَيْنَمَا تُوَلُّوا فَثَمَّ وَجْهُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ وَاسِعٌ عَلِيمٌ» (بقره: ۱۱۵).
وجه خدا همان فیض مطلق، گسترده و فراگیر اوست که با همه چیز بوده و در همه چیز هست. برای رو کردن به وجه خدا همه جهات یکسان است و هیچ حائل و پوششی جلوی وجه خدا را نمی‌گیرد و مانع روی آوردن انسان به آن نمی‌شود. (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۶: ۲۵۵ و ۲۵۶).

❖ امیرمؤمنان علی^(ع) در وصف خدای سبحان می‌فرماید: «فَأَيْنَهُ لِبِكُلِّ مَكَانٍ وَفِي كُلِّ حِينٍ وَأَوَّانٍ وَمَعَ كُلِّ إِنْسٍ وَجَانٍ» (سید رضی، ۱۴۱۴ ق: خ ۱۹۵)؛ او در هر جا و در هر زمانی و با هر انس و جنی است.

این بیان که اولاً، وجه و فیض خدا فراگیر است و جایی از درون یا بیرون انسان و نیز دور یا نزدیک را از فیض و وجه خدا تهی نمی‌توان یافت و ثانیاً، همه مکان‌ها، زمان‌ها و جهت‌ها زیر پوشش احاطه علمی خدای سبحان است و انسان هر سمت را هدف قرار داده، به هر سو رو کند، خداوند آن را می‌داند، هم تبشیر به صالحان است که نگران عدم ادراک امکانه و ازمنه مقدسه نباشند و هم انذار تبه‌کاران است که گناه در خلوت نیز مانند جلوت، در برابر وجه الله است؛ زیرا خداوند بر هر چیز احاطه و سعه دارد و به همه چیز آگاه است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۶: ۲۵۶)؛ بنابراین مناسب است که در این قسمت از مقاله به علم خدا و احاطه آن بر هر چیز در اشعار داراشکوه اشاره کنیم:

۱. او در ابیات متعدد از کلمات نگار، یار، دوست و حضرت معشوق استفاده کرده و منظورش خداست.

۲. آوردن آیه، حدیث، مصراع یا بیتی از شاعری دیگر در شعر.

۲-۱-۱-۲- علم خداوند

چون عشق پیش حضرت معشوق ظاهر است
خاموش ماده‌اند نه گفتار کرده‌اند
غزل ۹۲
چون خبردار هستی از ته دل
بستن لب به است از گفتار
غزل ۱۰۸

مضامین ابیات بالا را در روایات و ادعیه بسیاری می‌خوانیم؛ از جمله:

❖ «الْهَى كَفَى عِلْمَكَ عَنِ الْمَقَالِ...» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۹۲: ۲۵۳)؛ خدایا آگاهی تو (بر نیازهایم، مرا) از گفتن، کفایت و بی‌نیاز می‌کند.

❖ روایت شده که وقتی خواستند حضرت ابراهیم^(ع) را به آتش بیندازند، جبرئیل به او گفت: «هَلْ لَكَ مِنْ حَاجَةٍ»؛ آیا نیازی داری؟ فرمود: از تو کمک نمی‌طلبم. جبرئیل گفت: پس از خداوند بنخواه تا تو را نجات دهد. گفت: علم الهی به حال من از درخواستم کفایت می‌کند؛ «حَسْبِي مِنْ سُؤَالِي عِلْمُهُ بِحَالِي» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۶۸: ۱۵۶)؛ به نقل از بیان التنزیل ابن شهر آشوب). هر دو بیت بالا به‌خصوص بیت دوم شباهت بسیاری به عبارت «حَسْبِي مِنْ سُؤَالِي عِلْمُهُ بِحَالِي» دارد. توضیح بیشتر آنکه این کلام خلیل خدا^(ع) نه تنها نافی تأثیر دعا نیست، بلکه عالی‌ترین مرحله دعاست؛ چون کامل‌ترین دعا، دعایی است که به زبان حال و استعداد باشد و چنین دعایی به یقین اجابت می‌شود و هرگز رد نمی‌شود. همچنین از آنجا که علم الهی بر حاجت بندگان احاطه دارد، پس مقتضای ادب و تعظیم مولا، سکوت در برابر او و لب فرو بستن از درخواست حاجت است و این از درجات والای دعاست.

دو روایت مذکور در بالا می‌رساند که حضرت حق «عزّ و جلّ» به علم سابق و فراگیر و ازلی و ابدی خود جمیع اشیاء را قبل از اینکه موجود شود به علم واحد، بدون تعدد التفات می‌داند و احاطه قیومیت اشراقیه او نسبت به جمیع کلمات کونیه علیه زمانیه و مکانیه یکسان است؛ چنانچه می‌فرماید: «لَا يَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقَالُ ذَرَّةٍ فِي السَّمَاوَاتِ وَلَا فِي الْأَرْضِ» (سبأ: ۳). (سلیمانی آشتیانی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۳۲۴).

۲-۱-۱-۳- مناجات با خدا

از دیدن غیر خود مرا دار نگاه
از جان و دلم بساز اغیار تباه
گر غیر به خاطر مبیاید گویم
لا حول ولا قوة الا بالله
رباعی ۱۳۶

داراشکوه در چندین مورد از اشعارش، از کلمه «اغیار» به‌عنوان موانع حرکت به سوی خدا استفاده کرده^۱ که مصادیق آن می‌تواند حب دنیا، شبهات، علم غیرسودمند، قلب غیرخاشع، ردائل اخلاقی و مانند آن باشد، بنابراین شعر بالا متناسب با دعای زیر است:

❖ «سیدی أخرج حُبَّ الدنیا من قلبی» (طوسی، ۱۴۱۱ ق، ج ۲: ۵۹۱؛ ابن طاووس، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۷۲).

مضمون بیت دوم، استعاذه و پناه‌بردن به خدا و کمک‌گرفتن از ذکر اوست که در سوره‌های فلق و ناس و آیاتی مانند «وَقُلْ رَبِّ أَعُوذُ بِكَ مِنْ هَمَزَاتِ الشَّيَاطِينِ» (۹۷) «وَأَعُوذُ بِكَ رَبِّ أَنْ يَحْضُرُونِ» (مؤمنون: ۹۸) دیده می‌شود. عبارت «لا قوة الا بالله» نیز در آیه ۳۹ سوره کهف ذکر شده و داراشکوه در اینجا از فن تضمین از قرآن استفاده کرده است.

۱. مانند این ابیات: پیش عشاق همه هست به جلوه ظاهر/ هست از دیده اغیار نمان نیکو رخ (غزل ۵۰)
اندر طلبش تو را نباید خفتن/ اغیار ز جان و دل بسباید رفتن (رباعی ۱۱۳).

روی تو بیند و نبیند غیر

هر که اندر جهان بود عاقل

غزل ۱۴۴

داراشکوه در این بیت، خطاب به خدا عرضه می‌دارد که عاقل کسی است که فقط تو را می‌بیند نه غیر تو را؛ یعنی عقل را قوه‌ی خداشناسی و خدایینی معرفی می‌کند که این مضمون در روایت ذیل به‌خوبی دیده می‌شود: «...فَبِالْعَقْلِ عَرَفَ الْعِبَادُ خَالِقَهُمْ وَ أَنَّهُمْ مَخْلُوقُونَ... وَ اسْتَدَلُّوا بِعُقُولِهِمْ عَلَى مَا رَأَوْا مِنْ خَلْقِهِ مِنْ سَمَائِهِ وَ أَرْضِهِ وَ شَمْسِهِ وَ قَمَرِهِ وَ لَيْلِهِ وَ نَهَارِهِ...» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۱: ۲۹)؛ «در دو عالم من نخواهم جز تو هیچ» (غزل ۱۰۳).

شبهه مضمون مصراع بالا، در دعاها و به‌خصوص ادعیه حج دیده می‌شود؛ چرا که حج، کانون توحید است. در یکی از ادعیه حج (دعای بعد از دو رکعت نماز در پشت مقام ابراهیم^(ع)) می‌خوانیم: «اللَّهُمَّ إِنِّي خَرَجْتُ مِنْ بَيْتِي إِلَى بَيْتِكَ الْحَرَامِ قاصداً إِلَيْكَ أَرِيدُكَ وَ لَا أَرِيدُ غَيْرَكَ» (مفید، ۱۴۱۳ ق: ۴۲۸)؛ خدایا من از خانه‌ام به سوی (زیارت) خانه‌ات خارج شدم؛ در حالی که تو را قصد کرده‌ام، تو را می‌خواهم و غیر تو را نمی‌خواهم.

اول و آخر همین دانند تو را

قادری جز تو نداند هیچ چیز

غزل ۱۲

داراشکوه در اینجا از فن یا آرایه تلمیح^۱ استفاده کرده و اشاره زیبایی به آیه معروف «هُوَ الْأَوَّلُ وَ الْآخِرُ...» (حدید: ۳) کرده است. همچنین از آرایه تلخیص^۲ نیز استفاده کرده و کلمه «قادری» را که تخلص شعریش است، ذکر کرده است. توصیف به اول و آخر بودن خدا تعبیر لطیفی است از ازلیت و ابدیت خدای سبحان، زیرا می‌دانیم او موجودی است بی‌انتهای و واجب‌الوجود، یعنی هستیش از درون ذات اوست نه از بیرون، تا پایان گیرد یا آغازی داشته باشد و بنابراین از ازل بوده و تا ابد خواهد بود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۳: ۲۹۸).

۲-۱-۱-۲-۴- رزاق بودن خدا

غمگین چرا نشینم من هم خدای دارم

رزق مرا مقید در دست کس نکرده

غزل ۱۶۴

بیت بالا اشاره به این دارد که روزی‌ها فقط به دست خداست که نزدیک به مفهوم آیه زیر است: «وَ مَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا...» (هود: ۶)؛ هیچ جنبنده‌ای در زمین نیست، مگر اینکه روزی او بر عهده خداست! در روایات نیز به مقسوم‌بودن و اختصاص روزی هر موجود به همان موجود به صورت زیر اشاره شده است: «الْأَرْزَاقُ مَوْظُوفَةٌ مَقْسُومَةٌ...» (عیاشی، ۱۳۸۰ ق، ج ۱: ۲۴۰)؛ روزی‌ها معین و تقسیم شده است. امام صادق^(ع) نیز فرمود: «...عَلِمْتُ أَنَّ رِزْقِي لَا يَأْكُلُهُ غَيْرِي فَاطْمَأْنَنْتُ...» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۷۵: ۲۲۸)؛ دانستم که روزی مرا، غیر من نمی‌خورد (و خداوند آن را مقید به دیگری نکرده) پس آرامش یافتم (و غمگین نیستم).

۲-۱-۱-۲-۵- رنگ خدا

«او بی‌رنگ است رنگ او باید داشت» (رباعی ۱۷): داراشکوه در این مصراع، از آرایه تلمیح استفاده کرده است و مصراع او اشاره روشنی به این آیه دارد: «صِبْغَةَ اللَّهِ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ صِبْغَةً وَ نَحْنُ لَهُ عَابِدُونَ» (بقره: ۱۳۸)؛ رنگ خدایی (بپذیرید! رنگ ایمان و توحید و اسلام) و چه رنگی از رنگ خدایی بهتر است؟! و ما تنها او را عبادت می‌کنیم (مکارم شیرازی، ۱۳۷۳: ۲۱).

۱. تلمیح در لغت به معنی با گوشه چشم نگرستن است و در اصطلاح ادبیات، از جمله صنایع معنوی بدیع است که در آن نویسنده یا شاعر و گوینده در ضمن نوشتار یا گفتار خود به آیه، حدیث، داستان، یا مثل قرآنی یا معروفی اشاره داشته باشد (همایی، ۱۳۷۰: ۳۲۸ و ۳۸۶).
۲. آوردن نام مخصوص شعری در بیت آخر غزل تا خواننده بداند شعر از کیست.

امام صادق (ع) می‌فرماید: «منظور آیه آن است که از «اسلام» که مقتضای فطرت الهی است، پیروی کنید» (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۴۰۷). عبارت «صبغة الله» در صورتی که اضافه آن لامیه باشد (صبغة لله) به معنای رنگ‌آمیزی و تحوّل معنوی و روحانی است که از جانب مؤمنان، برای خدا انجام می‌پذیرد و منظور شعر داراشکوه نیز همین است. البته نظم و سیاق آیه اقتضا دارد که ترکیب اضافی «صبغة الله» به معنای «صبغة من الله» باشد؛ بنابراین به معنای رنگ‌آمیزی معنوی است که از جانب خدا نسبت به مؤمنان تحقق می‌یابد و همان ارسال رسولان و انزال کتب آسمانی است که سبب تحوّل جامعه به سوی سعادت می‌شود و نتیجه آن تحقق عبودیت تامه‌ای است که قلّه و منتهای کمال است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۷: ۲۵۲).

۲-۱-۱-۶- نزدیک‌بودن خدا به انسان

در مصراع «خود گفت نحن اقرب ابعد چرا تو رفتی؟!» (غزل ۳۳)، از فن تضمین استفاده شده است؛ چون در آن عبارت «نحن اقرب» که بخشی از آیه ۱۶ سوره قاف است، به کار رفته است: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ ... وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ» (ق: ۱۶) و مضمون قسمت اول مصراع بالا همسو با آیه کریمه مذکور است. همچنین با توجه به آیه «وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ يَحُولُ بَيْنَ الْمَرْءِ وَقَلْبِهِ» (انفال: ۲۴)، می‌فهمیم که خداوند میان انسان و قلب او حایل می‌شود و پیش از آن که خود بفهمیم چه می‌خواهیم، خدا می‌داند که ما چه می‌خواهیم؛ یعنی نه تنها از مستور دل‌ها آگاه است، بلکه قبل از خود صاحب دل از راز مستور او مطلع است: «وَيَعْلَمُ ضَمِيرَ الصَّامِتِينَ» (طوسی، ۱۴۱۱ق، ج ۲: ۵۱۱). با این توصیفات آیا نباید به انسانی که به سوی غیر خدا می‌رود و از خدایی که از رگ حیات و شریان خورش به او نزدیک‌تر است دور می‌شود، نهیب زد و او را سرزنش کرد؟! داراشکوه نیز در قسمت دوم مصراع بالا به این توبیخ اشاره کرده است.

۲-۱-۱-۷- رحمت الهی

چرا لاتقنطوا من رحمت الله	فـرامش ساختی والله بالله
چو رحمت راست سبقت بر غضبها	زان الله يغفر، باش آگاه

غزل ۱۹۳

بیت اول که عدم یأس و قنوط از رحمت خدا را یادآور می‌شود، به همراه مصراع دوم بیت دوم اشاره مستقیمی دارد به آیه شریفه: «قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ» (زمر: ۵۳) و در آن از فن تضمین استفاده شده است.

مصراع اول بیت دوم نیز که مبین سبقت رحمت خدا بر غضب اوست، تلمیح و اشاره مستقیمی به آیات و روایات زیر دارد:

❖ «كَتَبَ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ...» (انعام: ۱۲)؛ «كَتَبَ رَبُّكُمْ عَلَىٰ نَفْسِهِ الرَّحْمَةَ» (انعام: ۵۴)؛ «وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ...» (اعراف: ۱۵۶).

❖ «يَا مَنْ سَبَقَتْ رَحْمَتُهُ غَضَبَهُ» (ابن طاووس، ۱۴۱۱: ۹۹).

۲-۱-۲- نبوت

۲-۱-۲-۱- حضرت محمد (ص) آینه تمام اسماء الهی

چون یار تقاضای دگر نام نمود	عکس رخ خویش را محمد نامید
-----------------------------	---------------------------

رباعی ۷۰

نقد: در مصراع اول منظور از یار، خداوند است و داراشکوه برای خدا از عبارت «تقاضا نمود» استفاده کرده است؛ در حالی که می‌دانیم خداوند متعال از داشتن هرگونه نیازی، منزله است؛ بنابراین می‌توان این مصراع را به صورت «چون یار اراده دگر نام نمود» اصلاح کرد.

همه هستی آیه و آینه خداست، اما آینه تمام‌نمای اسماء و صفات الهی، حضرت محمد(ص) و اهل بیت ایشان هستند که داراشکوه این مفهوم را با عبارات «عکس رخ خدا» برای پیامبر اکرم(ص) بیان کرده است. از امام صادق(ع) نقل شده است: «به خدا قسم ما اسماء حسناى الهی هستیم و عملی از بندگان قبول نمی‌شود مگر با معرفت ما اهل بیت» (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۲). براساس آیات و روایات، اسماء الله، حقایق جاریه در کل اجزاء عالم و نشانه‌هایی برای رسیدن به قرب و رضای خداوند و اجابت دعاها هستند. در دعایی منقول از امام عسکری(ع) می‌خوانیم: «...أَسْأَلُكَ بِأَسْمَائِكَ الَّتِي إِذَا دُعِيتَ بِهَا أُجِبْتَ وَإِذَا سُئِلْتَ بِهَا أُعْطِيتَ...» (طوسی، ۱۴۱۱، ج ۱: ۳۴۵)؛ خدایا تو را به آن نام‌هایت می‌خوانم که هنگامی که با آن‌ها خوانده شوی اجابت می‌کنی و زمانی که با آن‌ها سؤال شوی اعطا می‌نمایی.»

۲-۱-۲-۲- زنده‌بودن دائمی انبیاء و اولیاء الهی

اولیاء را مرگ می‌باشد حرام

لایموتون است چون اندر خبیر

غزل ۱۰۶

بیت بالا حامل این پیام است که اولیاء خدا در حقیقت نمی‌میرند که تلمیح و اشاره مستقیمی دارد به این حدیث نبوی: «أَنْبِيَاءُ اللَّهِ لَا يَمُوتُونَ بَلْ يَنْقَلِبُونَ مِنْ دَارِ إِلَى دَارٍ» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶: ۲۰۷)؛ انبیاء الهی (که برترین اولیاء خدا هستند) نمی‌میرند، بلکه از خانه‌ای به خانه‌ای دیگر منتقل می‌شوند. البته با توجه به اینکه شهدای راه خدا نیز جزء اولیای الهی محسوب می‌شوند، می‌توان به قرابت مفهوم شعر بالا با آیات زیر نیز اشاره کرد: «وَلَا تَقُولُوا لِمَنْ يُقْتَلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتٌ بَلْ أَحْيَاءٌ وَ لَكِنْ لَا تَشْعُرُونَ» (بقره: ۱۵۴ و شبیه آن در آل عمران: ۱۶۹).

۲-۱-۲-۱- عبادت و سیر و سلوک

۲-۱-۱-۱- عجز از شکرگزاری برای خدا

لطفی که بکرد او بر این هیچ

شکریش نیاید از زیبان‌ها

غزل ۷

مضمون بیت بالا شبیه این دعای امام زین العابدین(ع) در مناجات الشاکرین درباره ناتوانی از شکرگزاری و ثنا برای خدا در برابر عظمت نعمت‌های اوست: «إِلَهِي تَصَاغَرَ عِنْدَ تَعَاظِمِ الْأَنْبِيَاءِ شُكْرِي... وَأَعْجَزَنِي عَنْ إِحْصَاءِ ثَنَائِكَ فَيُضْضُكَ... فَالْأَوْكُ جَمَّةٌ ضَعْفُ لِسَانِي عَنْ إِحْصَائِهَا...» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹۱: ۱۴۶)؛ خدایا در برابر بزرگی نعمت‌هایت سپاسم کوچک می‌نماید... و فراوانی بخشش مرا از شمارش ستایشت درمانده ساخت... پس نعمات تو انبوه است (به نحوی که) زبانم از شمردنش ناتوان است...»

آن کرم‌ها که می‌کند با تو

شکر آن بی شمار باید کرد

غزل ۷۳

مضمون بیت بالا اشاره و تلمیح به آیات فراوانی دارد که متذکر کرم و نعمات بیشمار خدا و امر به شکرگزاری آنهاست. از جمله این عبارت قرآنی که اشاره به بشماری نعمتهای الهی و ناتوانی انسان در شمارش آنها دارد: «وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَتَ اللَّهِ لَا تَحْصُوهَا» (ابراهیم: ۳۴؛ نحل: ۱۸)؛ و اگر نعمت‌های خدا را به عدد در آورید، شمار و حساب نتوانید کرد.

۲-۲-۲- عیب‌پوشی خدا

زشتی و عیب مرا دید، بپوشید به لطف یار غمخوار چه ستار بدیدم امروز

غزل ۱۱۷

در قرآن مجید، عیب‌پوشی خدا در چندین آیه با عبارت «عفو» بیان شده است؛ از جمله: «وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ» (شوری: ۳۰)؛ «وَهُوَ الَّذِي يَقْبَلُ التَّوْبَةَ عَنْ عِبَادِهِ وَيَعْفُوا عَنِ السَّيِّئَاتِ...» (شوری: ۲۵).

خدایی که «أُظْهِرَ الْجَمِيلَ وَ سَتَرَ الْقَبِيحَ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۵۷۸) است، نیکی‌ها را آشکار و بدی‌ها را می‌پوشاند. داراشکوه با کلمه «ستار» به عیب‌پوشی و مغفرت الهی اشاره کرده است. خدایی که «غَافِرِ الذَّنْبِ وَقَابِلِ التَّوْبِ» (غافر: ۳) است، راه توبه و ستر عیوب را برای همه تبهکاران باز گذاشته است: «فَمَنْ تَابَ مِنْ بَعْدِ ظُلْمِهِ وَأَصْلَحَ فَإِنَّ اللَّهَ يَتُوبُ عَلَيْهِ» (مائده: ۳۹) در دعا نیز آمده است: «يَا مَنْ يَقْبَلُ الْيَسِيرَ وَيَعْفُو عَنِ الْكَثِيرِ» (طوسی، ۱۴۱۱، ق، ج ۲: ۵۹۸). البته باید توجه داشت که این وعده‌ی خدای مهربان نباید سبب جرأت به گناه شود و انسان همواره باید در حالتی میان ترس و امید زندگی کند، چون روشن نیست که خدا از چه کسی و از کدام گناه می‌گذرد.

۲-۲-۳- خودشناسی مقدمه‌ی خداشناسی

ای که گویی خدا مرا بنما مر خدا را خودی تو قبله نما

در دل خویش بین خدای خود تا بدانی که نیست از تو جدا

غزل ۱۴

قادری یار خویش در خود دید خود نکو گشت و آن نکو را برد

غزل ۷۶

در اشعار بالا به نکات مهمی اشاره شده است؛ از جمله:

۱) مصراع «مر خدا را خودی تو قبله نما» حامل این پیام است که انسان با شناخت نفس خود به خداشناسی می‌رسد و از مهم‌ترین راه‌های خداشناسی، شناخت آیات انفسی است که آیات «وَفِي أَنْفُسِكُمْ أَفَلَا تُبْصِرُونَ» (ذاریات: ۲۱) و «سَتْرِهِمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنْفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَتَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُ الْحَقُّ...» (فصلت: ۵۳) و حدیث «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ عَرَفَ رَبَّهُ» (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰ ق: ۵۸۸) و... به آن اشاره دارند. انسان اعجوبه‌ی عالم هستی است و در وجودش، عالمی بس بزرگ از اسرار و حقایق قرار داده شده است. در شعری منسوب به امیرالمؤمنین^(ع) نیز این جامعیت حقیقت انسانی منعکس شده است:

وَ تَحَسَّبُ أَنَّكَ جِرْمٌ صَغِيرٌ وَ فِيكَ أَنْطَوَى الْعَالَمِ الْأَكْبَرِ
وَ أَنْتَ الْكِتَابُ الْمُبِينُ الَّذِي بِأَحْرَفِهِ يَطُورُ الْمُهْرُ الْمُضْمَرُ

(میبیدی، ۱۴۱۱ ق: ۱۷۵)

۲) مصراع «در دل خویش بین خدای خود» اشاره دارد به اینکه قلب مؤمن، حرم خداست و این مفهوم، در احادیث به زیبایی بیان شده است؛ از جمله: «إِنَّ لِلَّهِ آيَةً مِنْ أَهْلِ الْأَرْضِ، وَ آيَةُ رَبِّكُمْ قُلُوبُ عِبَادِهِ الصَّالِحِينَ، وَ أَحَبُّهَا إِلَيْهِ أَلْيُهَا وَأَرْفُهَا» (متقی هندی، ۱۴۰۱ ق، ج ۱: ۲۴۱) «همانا برای خدا، ظرف‌هایی از اهل زمین وجود دارد و ظرف پروردگار شما، دل‌های بندگان صالحش است و محبوب‌ترین آن دل‌ها نزد خدا، نرم‌ترین و رقیق‌ترین آن‌هاست.»

۲-۲-۴- بقاء، اثر فناء فی الله

فانی شده را خدا بقا می‌بخشد بیمار طریق را دوا می‌بخشد

رباعی ۴۲

در اشعار عرفانی مانند شعر بالا منظور از فانی‌شده در خدا، کسی است که از طریق اتصاف به صفات الهی، هواها و نفسانیات خود را قلع کرده و کاملاً رنگ و بوی وجه‌اللهی و عنداللهی گرفته است؛ زیرا آنچه که بقاء دارد مطابق با آموزه‌های دینی، وجه خداست و آنچه که نزد اوست که در ادامه، معنای تفسیری آن‌ها ذکر می‌شود؛ بنابراین می‌توان مصراع اول را همسو با آیات زیر دانست:

- ❖ «...كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ...» (قصص: ۸۸)؛ مراد از هالک، فانی و متغیر است (قرشی، ۱۳۷۷، ج ۸: ۹۶) و هر موجودی غیر خدا که تصور شود، فی‌نفسه هلاک شده و باطل است و حقیقتی که در واقع ثابت است و هرگز هلاکت و بطلان ندارد، عبارت است از وجه خدا که یکی از معانیش، صفات کریمه خداست و آیات داله بر صفاتش که همه آن‌ها با ثبوت ذات مقدسش ثابتند (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۶: ۹۰). در دعای جوشن کبیر می‌خوانیم: «يَا مَنْ هُوَ يَبْقَى وَ يَفْتَى كُلُّ شَيْءٍ»: ای آنکه او همیشه باقی می‌ماند، در حالی که همه چیز فانی می‌شود (کفعمی، ۱۴۰۵ ق: ۲۴۹).
- ❖ «...وَوَيْبِقَى وَجْهَ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ» (الرحمن: ۲۷)؛ این آیه شریفه نیز اشاره به بقای وجه پروردگار دارد و شبیه آیه بالاست که هر چیز جز وجه خدا را هلاک‌شدنی و فانی بیان فرمود.
- ❖ «مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ...» (نحل: ۹۶)؛ این جمله به دلیل اینکه در لفظ، مطلق است، قاعده کلی است که قابل‌استثنا و نقض نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۱۲، ص: ۳۳۹)؛ یعنی هر موجودی که از عالم طبیعت بگذرد و به کمال «عند الله» بودن برسد، برای همیشه باقی خواهد ماند و این همان چیزی است که شاعران مسلمان از جمله داراشکوه در اشعارشان به آن اشاره کرده‌اند.

۲-۲-۵- خدایی در دنیا، مانع کوری در محشر

هر کس که دیده است رخس اندر این جهان اعمی به روز حشر به محشر نمی‌شود

غزل ۵۷

- در این شعر اشاره به این شده است که هرکس در دنیا خدا را درست شناخته و نسبت به او بصیرت پیدا کرده است، در آخرت، نابینا وارد عرصه محشر نمی‌شود و این سخن در واقع بیانی دیگر و عکس نقیض برای آیات زیر است:
- ❖ «وَمَنْ كَانَ فِي هَذِهِ أَعْمَى فَهُوَ فِي الْآخِرَةِ أَعْمَى وَأَضَلُّ سَبِيلًا» (اسراء: ۷۲)؛ و کسی که در این جهان (از دیدن چهره حق) نابینا بوده است، در آخرت نیز نابینا و گمراه‌تر است!
  - ❖ «وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنَّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَ نَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى» (طه: ۱۲۴)؛ و هر کس از یاد من روی‌گردان شود، زندگی (سخت و) تنگی خواهد داشت و روز قیامت، او را نابینا محسور می‌کنیم!

۲-۲-۶- یادکرد عالم‌الست (اخذ میثاق الهی)

پیش هم از الست بودم مست که جواب بلی ز من برخاست

غیر یک ذات نیست موجودی غیر بینی تو بگو که چراست

غزل ۳۶

کی گزارم عشق کز روز الست بسته‌ام با عاشقی سامان خویش

غزل ۱۲۸

- واژه «الست» در ابیات بالا، تلمیح و اشاره به این آیه دارد: «وَ إِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَ أَشْهَدَهُمْ عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَى شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ» (اعراف: ۱۷۲)؛ و (به یاد آور) زمانی که پروردگارت، از پشت بنی‌آدم، فرزندان و ذریه آنان را برگرفت و آنان را گواه بر خودشان ساخت (و فرمود): آیا من پروردگار

شما نیستیم؟ گفتند: بلی، ما گواهی دادیم (که تو پروردگار مایی، این اقرار گرفتن از ذریهٔ آدم برای آن بود) تا در روز قیامت نگویید: ما از این، غافل بودیم.

این آیه مسئلهٔ پیمان گرفتن از بنی نوع بشر بر ربوبیت پروردگار را ذکر می‌کند و مشتمل بر عهد کلی و عامی است که در موطن خاص میثاق از همهٔ انسان‌ها گرفته شده و تصویر صحنهٔ اخذ میثاق و تعهد متقابل ربوبیت و عبودیت را مجسم می‌کند که از دقیق‌ترین و زیباترین آیات از نظر نظم و اسلوب است (طباطبایی، ۱۴۱۷ ق، ج ۸: ۳۰۶؛ جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۳: ۴۱۱ و ج ۱۳: ۵۴۱). مضمون اشعار بالا این است که داراشکوه خود را مست از جام توحید الهی می‌داند و به همین سبب، پاسخ بلی را داده است و در بیت پایانی تأکید دارد که این عشق توحیدی را همواره و تا آخر حفظ خواهد کرد.

۲-۲-۷- عبادت احرار

هر که بگذاشته ثواب و عذاب در جهان است او در کمیاب

غزل ۱۶

بیت بالا اشاره به برترین نوع عبادت یعنی عبادت احرار (آزادگان) است و مخصوص کسانی است که خدا را نه به دلیل ترس از عذاب (عبادت بردگان) و طمع در ثواب (عبادت تاجران)، بلکه از روی محبت و معرفت (عبادت احرار)، عبادت می‌کنند. در روایتی از امام صادق^(ع)، تقسیم‌بندی سه‌گانهٔ مذکور برای عبادت و عابدان ذکر شده است: «إِنَّ الْعِبَادَ ثَلَاثَةٌ، قَوْمٌ عَبْدُوا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ خَوْفًا فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْعَبِيدِ وَقَوْمٌ عَبْدُوا اللَّهَ تَبَارَكَ وَتَعَالَى طَلَبَ الثَّوَابِ فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْأَجْرَاءِ وَقَوْمٌ عَبْدُوا اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ حُبًّا لَهُ فَتِلْكَ عِبَادَةُ الْأَحْرَارِ وَ هِيَ أَفْضَلُ الْعِبَادَةِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۸۴)؛ از سیاق این روایت و جملهٔ پایانی آن برمی‌آید که اقسام دیگر عبادت نیز صحیح است، ولی بهترین قسم آن عبادت محبانه و عاشقانه است. داراشکوه نیز صاحب چنین عبادتی را در کمیاب در جهان می‌نامد.

۲-۲-۸- تکیه به تدبیر الهی

دل شونده فارغ از همه تدبیر می‌شود آنچه هست در تقدیر

غزل ۱۰۵

گفتیم خدا را گیر بگذار همه تدبیر کرده ست وفا هرگز با هیچ کسی دنیا؟

غزل ۱۱

مضمون اشعار بالا تفویض امور به خداست. تفویض به معنای واگذاری امور به خدا، صفتی پسندیده و از نشانه‌های رسوخ ایمان شمرده می‌شود که در آیات و احادیث نیز به‌عنوان فضیلت اخلاقی ستوده شده است، چنان که بر پایهٔ قرآن کریم، مؤمن آل فرعون پس از نصیحت فرعونیان و هشدار به آنان دربارهٔ پیامدهای تلخ اعمال‌شان، گفت: «وَأَفْوَضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ» (غافر: ۴۴)؛ و کارم را به خدا می‌سپارم که همانا خدا بر احوال بندگان بیناست. امام حسین^(ع) نیز در دعای عرفه، تدبیر و اختیار خویش را به دست حضرت حق می‌سپارد و می‌فرماید: «إِلَهِي أَعْنِنِي بِتَدْبِيرِكَ لِي عَنْ تَدْبِيرِي وَ بِاخْتِيَارِكَ عَنْ اخْتِيَارِي» (مجلسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۹۵: ۲۲۶)؛ «خدایا با تدبیر خودت برای من، مرا از تدبیر خودم برای خویشتن بی‌نیاز کن و با انتخاب‌هایی که برای من می‌کنی، مرا از انتخاب‌های خودم بی‌نیاز کن.» این واگذاری امور به خدا چیزی شبیه فانی شدن ارادهٔ انسان در ارادهٔ خداست که سبب بقای عمل صالح اوست و در همین مقاله توضیح آن گذشت. داراشکوه با مصراع «گفتیم خدا را گیر بگذار همه تدبیر» به همین مضمون اشاره می‌کند.

۲-۲-۹- مذمت و آفات وهم و پندار

داراشکوه در چندین بیت، وهم و پندار را مذمت کرده و آن را مانعی در مسیر رسیدن به فضایل می‌داند:

بی‌حجاب و بی‌نقاب است آفتاب	ابر وهمت مر تو را گشته نقاب
هر چه بینی غیر او آن وهم توست	غیر او داده وجودی چون سراب
مکشوف گشت سرّ انا الحق بر آن کسی	غزل ۲۰
	کو در جهان خلاص ز پندار آمده
	غزل ۱۹۶

مشتقات ریشه «و ه م» در قرآن کریم به کار نرفته است؛ البته از ریشه‌های دیگری مانند «ح س ب» که معنای پندار نادرست می‌دهد و مترادف با وهم است، چندین آیه در قرآن وجود دارد؛ مانند: «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَأْتِكُمْ مَثَلُ الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلِكُمْ...» (بقره: ۲۱۴)؛ «أَمْ حَسِبْتُمْ أَنْ تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ وَلَمَّا يَعْلَمِ اللَّهُ الَّذِينَ جَاهَدُوا مِنْكُمْ وَيَعْلَمَ الصَّابِرِينَ» (آل عمران: ۱۴۲)؛ «أَيَحْسَبُ أَنْ لَنْ يُقَدِرَ عَلَيْهِ أَحَدٌ» (بلد: ۵). باید توجه داشت که وهم به خودی خود، مذموم نیست و برخی از علمای اخلاق نیز آن را یکی از قوای انسان می‌دانند (در کنار عقل و شهوت و غضب) که شأن آن ادراک معانی جزئیّه متعلق به محسوسات است؛ مانند: شجاعت زید و سخاوت عمرو؛ بنابراین اعتدال در قوه و همیه، عدالت شمرده می‌شود، اما افراط در آن، ظلم و تفریط در آن، انظلام (ظلم‌پذیری) است (فهیم‌نیا، ۱۳۸۹ ق: ۱۲۸) چیزی که در اشعار داراشکوه مورد ذم قرار گرفته، حد افراطی یا تفریطی قوه و همیه است. او در جای دیگری با تشبیه یقین به آفتاب، طلوع آن را سبب تضعیف و ازالۀ وهم مذموم شمرده است:

آفتاب یقین چو شد طالع	ظلمت وهم را گرفت شعاع
	غزل ۱۳۴

۲-۳-۳- مواظب و اخلاق

۲-۳-۱- ضرورت هماهنگی عمل با علم و گفتار

زاهدا با وجود چندین لاف	چون نکردی به نفس خویش مصاف
حب دنیا پر است اندر دل	چند گویی میان خلق گزاف
علم خوب و عمل چو شیطانست	فعل با قول تو تمام خلاف
	غزل ۱۳۶

اشعار بالا با نهیب، انسان را متوجه اهمیت هماهنگی عمل با علم و قول می‌کند که یادآور این آیه است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَعْمَلُونَ» (صف: ۲)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چرا سخنی می‌گویید که عمل نمی‌کنید؟! امیرالمؤمنین علی (ع) فرمودند: «الْعِلْمُ مَقْرُونٌ بِالْعَمَلِ: فَمَنْ عَمِلَ وَالْعِلْمُ يَهْتَفُ بِالْعَمَلِ فَإِنْ أَجَابَهُ وَإِلَّا ارْتَحَلَ عَنْهُ» (سید رضی، ۱۴۱۴ ق: ۵۳۹)؛ علم با عمل همراه است و هرکس (به راستی) عالم باشد، عمل می‌کند. علم، عمل را فرامی‌خواند اگر اجابت کرد و آمد، علم می‌ماند و گرنه کوچ می‌کند. در این روایت، نتیجه عدم عمل به علم نیز بیان شده که سبب رخت‌برستن علم و تبدیل آن به شک می‌شود. مضمون این حدیث در شعر بالا منعکس است.

۲-۳-۲- مقابله با نفاق و ریا

ای درون کفر وز بیرون اسلام	ای بیرون خاص وز درون چون عام
از نفاق و ریا بکن پرهیز	با منافق خدا چه گفت پیام
	غزل ۱۴۸

داراشکوه در بیت اول به تعریف نفاق پرداخته و در بیت دوم از نفاق و ریا پرهیز داده و توجه انسان را به پیام‌های خدا درباره منافقان جلب کرده است و این همان مفاهیمی است که در قرآن درباره نفاق و منافقان در سوره‌های بقره، نساء، توبه، احزاب و منافقون آمده است. منافقان در باطن کافرند، ولی کفر درونی خود را کتمان می‌کنند. خداوند در آیات متعدد به افشای منافقان پرداخته است و از کفر آنان نسبت به مبدأ، رسالت و معاد و از ریای آنان در نماز و انفاق پرده برمی‌دارد: «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَقُولُ آمَنَّا بِاللَّهِ وَ بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَ مَا هُمْ بِمُؤْمِنِينَ» (بقره: ۸)؛ «إِنَّ الْمُنَافِقِينَ يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَ هُوَ خَادِعُهُمْ وَ إِذَا قَامُوا إِلَى الصَّلَاةِ قَامُوا كُسَالَى يُرَاؤُونَ النَّاسَ وَ لَا يَذْكُرُونَ اللَّهَ إِلَّا قَلِيلًا» (نساء: ۱۴۲)؛ «...وَ لَا يَنْفِقُونَ إِلَّا وَ هُمْ كَارِهُونَ» (توبه: ۵۴).

۲-۳-۳- راه موحدشدن و آثار آن

وحدت، از واژه‌های پرکاربرد در اشعار داراشکوه است. او این واژه را مضاف‌الیه برای واژه‌های زیر به کار برده است که نشان از توجه بسیار او به مسئله توحید است: جام، تاج، می، آب، خورشید، گل، تخم، میدان، مسند.

خواهی به تو تعلیم کنم ایمان را   بر بند به وحدت خدا پیمان را

رباعی ۸

این بیت، ایمان را عقد پیمان به موحدشدن دانسته که شبیه قول ابراهیم خلیل الرحمن^(ع) -قهرمان توحید- و موحدان همراه او خطاب به مشرکان قومش است که به آن‌ها گفتند: «...بِأَيِّ بَيْنَا وَ بَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةُ وَ الْبَغْضَاءُ أَبَدًا حَتَّى تُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَ حُدَّهُ...» (ممتحنه: ۴)؛ میان ما و شما دشمنی همیشگی آشکار شده است؛ تا آن زمان که به خدای یگانه ایمان بیاورید! ایمان به وحدانیت خدا در آیاتی دیگر از جمله: «...آمَنَّا بِاللَّهِ وَ حُدَّهُ...» (غافر: ۸۴) نیز بیان شده است. داراشکوه در بیتی دیگر، قدرت، وحدانیت و الوهیت خدا را به این صورت بیان می‌کند:

قادری نیست هیچ جز قادر   وحده لا اله الا هو

غزل ۱۸۴

عبارت «لا اله الا هو» ۳۰ مرتبه در قرآن مجید ذکر شده است. در اینجا داراشکوه از فن تضمین استفاده کرده و بخشی از آیه قرآن را مستقیماً در شعر خود ذکر کرده است.

۲-۳-۴- مذمت حرص

این جمله بلا ز حرص می‌آید پیش   چون حرص تو بیش در جهان محنت بیش

رباعی ۹۰

در این بیت اشاره به یکی از رذایل اخلاقی یعنی حرص شده و آن را سببی برای افزایش محنت شمرده است. در روایات دینی نیز حرص ورزیدن سببی برای سلب آسایش بیان شده که نتیجه آن ایجاد محنت برای شخص حریص است. امام صادق^(ع) فرمود: «حُرْمَ الْحَرِيصِ حُصْلَتَيْنِ وَ كَرَمَتُهُ حُصْلَتَانِ حُرْمَ الْقَنَاعَةِ فَافْتَقَدَ الرَّاحَةَ وَ حُرْمَ الرِّضَا فَافْتَقَدَ الْيَقِينَ»؛ حریص از دو خصلت محروم شده و در نتیجه دو خصلت با او همواره خواهد بود: از قناعت محروم است و در نتیجه آسایش را از دست داده است (دچار محنت می‌شود)، از راضی بودن محروم است و در نتیجه یقین را از دست داده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۰: ۱۶۱).

۳- نتیجه

اشعار داراشکوه دارای موضوعات متنوعی است و می‌توان آن‌ها را مشتمل بر پنج قسمت در نظر گرفت: اعتقادات (توحید و صفات الهی؛ نبوت)، عبادت و سیر و سلوک؛ مواظب و اخلاق؛ مدح افراد؛ ستودن برخی مکان‌ها.

بررسی دیوان داراشکوه مشخص می‌کند که غالب اشعار او براساس تفکر صوفیانه به‌ویژه وحدت وجود سروده شده است و در آن‌ها روح تصوف (بنا به طریقه قادری) موجود است. احساسات شاعرانه او بیشتر جنبه اشراق دارد و به حد اعلای وحدت وجود می‌رسد و فراگیرترین موضوع اشعار وی نیز مسئله توحید الهی است.

با تطبیق مضامین حدود ۴۳ بیت از اشعار داراشکوه با قرآن مجید و روایات در این مقاله، نتیجه گرفته شد که مضمون اکثر قریب به اتفاق اشعار وی، همسو با آموزه‌های قرآن و حدیث است، البته به برخی از اشعار وی نقدهایی نیز وارد می‌شود.

۴- منابع

قرآن کریم

- ابن طاووس، سید علی بن موسی. (۱۴۰۹ق). اقبال الاعمال، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ابن طاووس، سید علی بن موسی. (۱۴۱۱ق). مهج الدعوات و منهج العبادات، قم: دارالذخائر.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۴۱۰ق). غرر الحکم و درر الکلم، (محقق: سید مهدی رجائی)، قم: دارالکتاب الإسلامی.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). تفسیر تسنیم (محقق: علی اسلامی)، قم: اسراء.
- حسینی، عطاءالله. (۱۳۹۷). عشق متصوفانه در آثار داراشکوه؛ الگویی کهن برای دنیای نوین، مجله علمی-پژوهشی مطالعات تاریخ اسلام، ۱۰(۳۷): ۶۴-۴۵.
- داراشکوه، محمد. (۱۳۶۴). دیوان داراشکوه، مقدمه فارسی و تصحیح: محمدحسین حیدریان، مشهد: نوید.
- سلیمانی آشتیانی، مهدی؛ درایتی، محمدحسین. (۱۳۸۷). مجموعه رسائل در شرح احادیث از کافی، دارالحدیث، قم.
- سید رضی، محمد بن حسین. (۱۴۱۴ق). نهج البلاغه، (مصحح: صبحی صالح)، هجرت، قم.
- شایگان، داریوش. (۱۳۹۲). آیین هندو و عرفان اسلامی (براساس مجمع‌البحرین داراشکوه)، ترجمه جمشید ارجمند، فرزانه روز، تهران.
- طباطبایی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷ق). المیزان فی تفسیر القرآن، نشر دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه، قم.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۷۲). مجمع البیان لعلوم القرآن، ناصر خسرو، تهران.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۱ق). مصباح المتهجد و سلاح المتعبّد، مؤسسه فقه الشیعه، بیروت.
- علی جعفری، حسین و دهقانی‌زاده، محمدرضا. (۱۳۹۸). زندگینامه، اندیشه و آثار محمد داراشکوه، حکمت و عرفان، تهران (نسخه الکترونیکی).
- عیاشی، محمد بن مسعود. (۱۳۸۰ق). تفسیر العیاشی، (مصحح: هاشم رسولی محلاتی)، المطبعة العلمیه، تهران.
- فهم‌نیا، محمدحسین. (۱۳۸۹). مبانی و مفاهیم اخلاق اسلامی در قرآن، بوستان کتاب، قم.
- قرشی، سید علی اکبر. (۱۳۷۷). تفسیر احسن الحدیث، بنیاد بعثت، تهران.
- کفعمی، ابراهیم بن علی عاملی. (۱۴۰۵ق). المصباح للکفعمی (جنة الأمان الواقیة)، دارالرضی (زاهدی)، قم.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
- مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار الجامعة لدرر أخبار الائمة الاطهار، دار احیاء التراث العربی، بیروت.
- مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۳ق). المقنعة، کنگره جهانی هزاره شیخ مفید، قم.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۳). ترجمه قرآن، دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی)، قم.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، تهران.
- میبودی، حسین بن معین‌الدین. (۱۴۱۱ق). دیوان امیرالمؤمنین (ع)، (مترجم و مصحح: مصطفی زمانی)، دار نداء الإسلام للنشر، قم.
- متقی هندی، علی بن حسام. (۱۴۰۱ق). کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال، (تحقیق: بکری حیانی و صفوة السقا)، مؤسسه الرسالة، بیروت.
- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۷۰). فنون بلاغت و صناعات ادبی، هما، تهران.